

Osvrt na prvu komemoraciju romskim (sintskim) žrtvama ustaških jedinica u Mariji Gorici (Marija Gorica, 24. travnja 2022.)

Nerijetko u svojim znanstvenim radovima, izlaganjima na znanstvenim i stručnim skupovima i u medijima navodim da je možda podjednak razmjer stradanja Roma ako se uspoređi njihovo stradanje za vrijeme Drugoga svjetskog rata sa „stradanjem” u kontekstu marginalizacije (ili potiskivanja) kulture sjećanja (u ovom slučaju kulture zaboravljanja) na njihove žrtve nakon rata. Potrebno je istaknuti da jugoslavenske socijalističke vlasti nikad nisu priznale i shodno tome posebno obilježavale stradanje romskih žrtava u Drugom svjetskom ratu. Neki znanstvenici, poput Heike Karge, nastoje objasniti takvu komemorativnu praksu jugoslavenskih vlasti kao dio njihove službene politike kulture u kojem je etnicitet žrtava, pa tako i romskih, bio utopljen u kolektivni ideološki diskurs „žrtve fašističkoga terora”. Kao posljedica takve politike, tek 1971. u selu Uštici postavljeno je prvo i jedino (koliko je dosad poznato) spomen-obilježje posvećeno isključivo romskim žrtvama Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, od ukupno oko 6000 spomen-obilježja podignutih „antifašističkim borcima, nevinim i mučenim žrtvama fašističkoga terora”. Takav obrazac marginalizacije romskih žrtava nije postojao samo unutar jugoslavenske države nego i u većini drugih europskih zemalja. Takav odnos prema romskim žrtvama bio je vidljiv i u jugoslavenskoj (i hrvatskoj) historiografiji, unutar koje gotovo da i nije bilo ozbiljnijega interesa za sustavno proučavanje ove tematike. U hrvatskoj historiografiji taj se interes javlja tek sredinom 1980-ih, istraživanjem i objavljivanjem prvih znanstvenih (historiografskih) radova Slavice Hrečkovski i Narcise Lengel-Krizman. No, i dalje je izostajala sinteza povijesti Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Romsko stradanje tek se usputno spominjalo u kontekstu stradanja fašističkih žrtava u pojedinim djelima tematski vezanim za povijest Narodnooslobodilačke borbe na određenom području ili u djelima u kojima su objavljena sjećanja preživjelih logoraša i sl.³ Odnos hrvatskih vlasti prema komemoriranju romskih žrtava postupno se mijenjao kao posljedica priznavanja Roma kao nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj (2002.), što je dovelo do jačanja političkoga utjecaja romskih političkih predstavnika i njihovih nevladinih organizacija. Upravo je Veljko Kajtazi, kao romski zastupnik u Hrvatskom saboru, zajedno s romskim nevladinim organizacijama 2012. inicirao sustavno komemoriranje romskih žrtava u Uštici, koja je za vrijeme rata bila jedno od središnjih mjesta masovnoga ubijanja kao dio jasenovačkoga sustava logora. Za datum komemoriranja odabran je 2. kolovoza kao Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve pharraimosa/holokausta. Od tada do danas u Uštici se održavaju komemoracije, i to uz znatnu potporu hrvatskih državnih i lokalnih vlasti. Tako je Hrvatski sabor 12. prosinca 2014. odlučio da se 2. kolovoza proglašava Međunarodnim danom sjećanja na romske žrtve porajmosa/holokausta. Isto je predstavničko tijelo 2017. promijenilo naziv ove komemoracije u Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida

³ Više o ovoj tematici vidi: Danijel VOJAK, „Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991.”, *Zgodovinski časopis* 72 (2018), br. 3-4: 440-461; Danijel VOJAK, Filip TOMIĆ, Neven KOVAČEV, „Remembering the ‘Victims of Fascist Terror’ in the Socialist Republic of Croatia, 1970-1990”, *History and Memory* 31 (2019), br. 1: 118-150.

u Drugom svjetskom ratu / Samudaripen. Istodobno s komemoriranjem romskih žrtava u Uštici, romske nevladine organizacije uz potporu lokalnih vlasti podignule su spomen-križ na groblju u Draškovcu (u blizini Čakovca) u sjećanje na Rome Bajaše stradale krajem ožujka 1945. godine. Ti su se Romi vraćali iz internacijskoga logora Komoran i njih deset stradalo je u bombardiranju. Romska nevladina udruga „Za bolje sutra” uz pomoć Grada Preloga podignula je na mjestu toga spomen-križa spomenik ubijenim Romima Bajašima. Idući korak u sustavnom komemoriranju romskih žrtava učinjen je 2020. izgradnjom Romskoga memorijalnog centra Uštica kao središnje memorijalne institucije, uz samo Spomen-područje Jasenovac, u svrhu održavanja kulture sjećanja na romske žrtve Drugoga svjetskog rata. Prošle godine na lokalitetu Uštica započela je gradnja Zida boli, na kojem se planira uklesati svako od 16 173 imena i prezimena romskih žrtava jasenovačkoga logorskog sustava navedenih u Poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac 1941. – 1945.⁴

Važnost znanstvenih (historiografskih) istraživanja za izgradnju kulture sjećanja na romske žrtve posebno je vidljiva na primjeru komemoracije romskih žrtava u Mariji Gorici. Potrebno je reći da su 2021. Đorđe Mihovilović i Mario Šimunković objavili knjigu *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine: zločini luburićevaca u zaprešićkom kraju* u izdanju Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac. U tom djelu iznijeli su dio svojih znanstvenih istraživanja vezanih za žrtve jasenovačkoga sustava logora sa zaprešićkoga područja, čime su znatno doprinijeli razumijevanju dotad iskrivljenog i marginaliziranog narativa o romskim (sintskim) žrtvama. Istražili su posljednji poznati masovni zločin ustaša nad Romima, koji se dogodio u posljednjim danima rata. Pripadnici I. ustaškog zdruga u Hrastini (kotar Zagreb) 24. travnja 1945. masakrirali su 43 člana sintskih porodica Bamberger, Schmidt i Winter i dr., koji su na područje Nezavisne Države Hrvatske izbjegli od progona iz Njemačke. Oni su za vrijeme rata radili kao artisti (cirkusanti). Osmero Sinta uspjelo je pre-

⁴ Više o ovoj tematici vidi u: Danijel VOJAK, „Romi u Hrvatskoj od 1990-ih do danas: marginalna skupina ili...”, u: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*, ur. Ljiljana Dobrovšak i Ivana Žebec Šilj (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2015), 195-214; Danijel VOJAK, „Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta Jasenovac, 2. kolovoza 2012.”, *Povijest u nastavi* 10 (2014), br. 20 (2): 247-250; Danijel VOJAK, „Roma Holocaust in Croatia: from marginalization to formal recognition and commemoration”, u: *Beyond the Roma Holocaust: From Resistance to Mobilisation*, ur. Thomas M. Buchsbaum i Sławomir Kapralski (Krakow: Österreichische Botschaft Warschau; Taiwpu Universitas, 2017), 131-149; Danijel VOJAK, „Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u Republici Hrvatskoj”, u: *Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије. Монографија = Suffering of Serbs, Jews, Roma and Others in The Former Yugoslavia*, ur. Života Radosavljević, Vječeslav Solovjev i Olja Arsenijević (Београд: Факултет за пословне студије и право у Београду; Факултет за стратешки и оперативни менаџмент Универзитета Унион „Никола Тесла”; Музеј жртава геноцида, 2018), 337-357; Danijel VOJAK, „Komemorativno tkivo sjećanja na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu u Republici Hrvatskoj”, u: *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država. Zbornik radova međunarodne znanstveno-stručne konferencije*, gl. ur. Marina Perić Kaselj (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2020), 658-672; Danijel VOJAK, „Between oblivion and recognition: the commemorating Roma suffering in Croatia during the Second World War”, u: *Preserving the Roma Memories*, ur. Hristo Kyuchukov, Elena Marushiakova i Vesselin Popov (Muenchen: LINCOM GmbH, 2020), 118-141.

živjeti pravovremeno se sakrivši od ustaša. Sredinom svibnja 1945., nakon završetka rata, sintske su žrtve ekshumirane i pokopane na groblju u Mariji Gorici (kotar Zagreb). Većina ustaških počinitelja nakon rata je pobjegla u Austriju te izbjegla suđenje za taj zločin, izuzev jednoga ustaškog supočinitelja koji je bio uhićen i suđen. Nakon rata za te zločine odgovornima su smatrani pripadnici vojnih jedinica SS-a, a same žrtve smatralo se Židovima. Lokalni ogranak SUBNOR-a podigao je 1977. spomenik žrtvama na mjesnom groblju u Mariji Gorici.

Na temelju istraživanja Mihovilovića i Šimunkovića nevladina organizacija Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara”, uz inicijativu Veljka Kajtazija, organizirala je 24. travnja 2022. na groblju u Mariji Gorici komemorativni skup. Tim se skupom prvi put obilježilo sjećanje na masovni zločin ustaških vojnih jedinica nad 43 njemačka Sinta u Hrastini koji su ubijeni u noći sa 24. na 25. travnja 1945. godine.

Na komemorativnom skupu ispred spomenika ubijenim Romima (Sintima) govorio je Mario Šimunković, koji je uz Đorđa Mihovilovića bio istraživač toga masovnog zločina nad Romima. Šimunković je u govoru iznio sažetu povijesnu kronologiju stradanja njemačkih Sinta u Hrastini i pritom istaknuo značaj njegove suradnje u istraživanju s kolegom Mihovilovićem o tom masovnom zločinu:

„[...] Istraživanje u JUSP Jasenovac omogućilo nam je da istražimo zločin, jer su počinitelji iz jedinice koja je čuvala logor. Izdali smo knjigu u kojoj je opisan zločin uz nadu da smo ispravili nepravdu da se zna tko su žrtve, a proširili smo popis i ostalim do tada navedenim imenima [...]”⁵

Slijedio je govor Stjepana Jurišića, zamjenika Općine Marija Gorica, koji je istaknuo da lokalna vlast podržava inicijativu za održavanje komemoracije za romske žrtve i brigu za sam spomenik:

„[...] Najiskrenije podržavam ovu inicijativu kako masakr nad Romima u Hrastini ne bi ostao u nizu primjera kulture zaborava na romske žrtve Drugog svjetskog rata i njihovog trpanja u isti koš s ‘ostalim žrtvama fašističkog režima’. Podržavam inicijativu da svake godine komemorativnim skupom dostojanstveno obilježimo njihovo stradanje kod spomenika u Mariji Gorici [...]”⁶

Potrebno je imati na umu da su lokalne vlasti zajedno sa stanovništvom 15. svibnja 1945. ekshumirale i prenijele tijela mučenih i ubijenih Sinta iz Hrastine te ih zatim pokopale u zajedničku grobnicu na području obližnjega groblja u Mariji Gorici. Tom prilikom bila je vidljiva brutalnost zločina koji su počinili vojnici I. ustaškog zdruga („luburičevci”). Ustaše su 43 sintske žrtve plitko pokopali ispod dubrišta jedne štale. Većina žrtava, posebno one ženskoga spola, bila je gola i na njima su bili vidljivi tragovi mučenja, zavezanih i polomljenih ruku i nogu, prerezanih grkljana, a dijelu žrtava bila je odrubljena glava. Ustaše su nakon zločina zapalili štalu u kojoj su dijelom pokopali sintske žrtve, što upućuje na njihovo nastojanje da sakriju zločin.

⁵ Nenad JOVANOVIĆ, „Zločin istrgnut iz zaborava”, <https://www.portalnovosti.com/zlocin-istrgnut-iz-zaborava>, pristup ostvaren 25. 4. 2022.

⁶ Isto.

Franjo Habulin, predsjednik Saveza antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, također je sudjelovao u komemoraciji. Upravo je tamošnji lokalni ogranak SUBNOR-a 1977. podigao spomenik žrtvama na mjesnom groblju u Mariji Gorici. Habulin je u govoru naglasio pitanje potiskivanja kulture sjećanja na žrtve Drugoga svjetskog rata navodeći da se to radi rušenjem ili neodržavanjem spomenika od strane dijela lokalnih vlasti. Stoga je kao primjer načina na koji bi se trebalo brinuti za te spomenike istaknuo spomenik sintskim žrtvama u Mariji Gorici, o kojem će brigu za održavanje preuzeti, u dogovoru sa Savezom antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, romska nevladina organizacija Savez Roma „Kali Sara”. Nadalje, Habulin je u kontekstu komemoracije ubijenim sintskim žrtvama u Hrastini rekao:

„[...] Ljudi kojima odajemo počast bili su nevini građani stradali od ruke ustaških zločinaca od režima za koji mnogi govore da je bio težnja hrvatskih građana. Takav režim i takva država nisu mogli biti niti su bili težnja hrvatskih građana. Ovim je nevinim ljudima presuđeno kolektivno, bez ikakvog suda i to od rasnih zakona po kojima su jedni imali pravo živjeti, a drugi nisu. Naša je dužnost i obaveza da budemo ovdje i na svim takvim mjestima da sačuvamo uspomenu na ljude koji su stradali kako ih ne bi prekrilo mrak povijesnog revizionizma koji ovdje buja 30 godina [...]”⁷

Veljko Kajtazi, zastupnik u Hrvatskom saboru i inicijator komemoracije, svojim je govorom završio samu komemoraciju. U govoru je istaknuo važnost komemoriranja romskih žrtava Drugoga svjetskog rata, posebice zato što se o tim žrtvama ustaške genocidne politike u javnosti zna vrlo malo. U tom kontekstu Kajtazi je naglasio:

„[...] Iznimno mi je drago da se slučaj masakra u Hrastini prezentira javnosti kako bi se usmjerila pažnja na ovaj tragičan događaj te ispravila nepravda učinjena žrtvama. Masakr koji se dogodio na današnji dan 1945. godine jedan je od najvećih ustaških zločina nad Romima koji su počinjeni u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a bio je to možda i posljednji masovni zločin nad Romima i Sintima na tlu okupirane Europe u periodu Drugog svjetskog rata. Iskreno podržavam ovakve inicijative kako bi žrtve svih stradalačkih naroda našle svoje trajno mjesto u našem kolektivnom sjećanju. Komemorativnim skupom po prvi puta želimo upoznati javnost s novim povijesnim činjenicama i tragedijom romskog naroda tijekom Drugog svjetskog rata uz obnavljanje spomen obilježja uz obećanje da ćemo se ovdje vraćati svake godine i na dostojan način ovo mjesto održavati i ne zaboraviti ovaj tragičan događaj [...]”⁸

Komemoracija u Mariji Gorici u spomen na romske (sintske) žrtve Drugoga svjetskog rata održana 24. travnja 2022. svakako je bitan korak u izgradnji sustava kulture sjećanja na romske žrtve. Ova komemoracija važna je iz nekoliko razloga. Prvi je taj što se započela obilježavati 77 godina nakon počinjenja toga masovnog zločina nad Romima (Sintima). Drugi je razlog taj što predstavlja primjer nesustavnosti i marginalizacije kulture sjećanja na Rome i Sinte. Na to se nadovezuje i sljedeći razlog, koji

⁷ Isto.

⁸ Transkript govora Veljka Kajtazija, Marija Gorica, 24. 4. 2022.

u sebi sadržava pitanje potrebe ispravljanja dosadašnjega znanja o tome da žrtve nisu bile židovskoga nego romskoga (sintskog) porijekla te da počinitelji zločina nisu bili Nijemci nego ustaški vojnici. Od 1977., kad je lokalni ogranak SUBNOR-a podigao spomenik, do danas (a to znači 45 godina) na groblju u Mariji Gorici održavala se komemoracija židovskim žrtvama. Tek sa znanstvenim istraživanjem Mihovilovića i Šimunkovića to se promijenilo. Zbog toga se nameću pitanja postoje li slične (pogrešne ili iskrivljene) komemorativne prakse u Hrvatskoj u kojima je pogrešno naveden etnički identitet žrtava i jesu li takve komemorativne prakse samo jedna od razina marginalizacije kulture sjećanja na romske žrtve u Hrvatskoj (i drugim europskim zemljama). Odgovore na ova pitanja trenutačno je teško dobiti, no bez obzira na to nameće se potreba sustavnih historiografskih i drugih znanstvenih istraživanja za razumijevanje totaliteta stradanja romskoga stanovništva u Drugom svjetskom ratu.

Danijel Vojak

Klemen Kocjančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami: enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021), 411 str.

Nedavno je u izdanju Instituta za suvremenu povijest u Ljubljani izašla knjiga Klemena Kocjančiča *Red mrtvačke glave pod Alpama: postrojbe i ustanove Waffen-SS-a u Sloveniji u Drugom svjetskom ratu*. Kocjančič je odavno poznat akademskoj i istraživačkoj zajednici po svojim istraživanjima djelovanja oružanoga krila SS-a i kolaboracionističkih formacija u Sloveniji. Njihove privremene rezultate autor je periodično objavljivao u renomiranim časopisima kao što su *Journal of Slavic Military History* i *Prispevki za novejšo zgodovino*, ali i na etabliranim istraživačkim internet-skim platformama poput Axis History Foruma.

Sustavno proučavanje organizacije i ratnoga puta osovinskih postrojbi nikada nije bilo osobito popularno u ovom dijelu Europe. U historiografiji socijalističkoga perioda neosporan primat, iz očitih razloga, uživala je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije; obrada „neprijateljskih jedinica” tek bi iznimno prelazila okvire članka ili priloga u zborniku radova. U postsocijalističkoj eri klasična vojna povijest Drugoga svjetskog rata znatno gubi na popularnosti u akademskim krugovima, što uostalom vrijedi i za veliki dio „zapadnoga svijeta”. K tomu, teme s ovom problematikom koje nemaju većih poveznica s dnevnopolitičkim zbivanjima imale su još slabiju rezonancu. Ti trendovi najmanje su bili izraženi u Sloveniji, koja je cjelokupan tranzicijski proces prošla relativno bezbolno u odnosu na ostale jugoslavenske republike. Kocjančičeva knjiga najnoviji je korak u procesu postupne „rehabilitacije” i popularizacije vojne povijesti i u znanstvenoj zajednici i u široj javnosti.

Knjiga je podijeljena u tri poglavlja. Prvih pedesetak stranica (19–74) posvećeno je općoj povijesti oružanoga krila SS-a, zloglasne partijske vojske Adolfa Hitlera. To